

A RENDSZERVÁLTÁSTÓL A STRUKTÚRAVÁLTÁSIG

Valuch Tibor (2015)
A jelenkori magyar társadalom
Budapest: Osiris

1989 – Klaus von Beyme szavaival – valóságos „fekete péntek” volt a társadalomtudomány számára, mivel egyetlen olyan elméletet sem produkált, amely előre tudta volna jelezni a „létező szocializmus” bukását (Beyme 1996: 6). Igaz, létezett a konvergencia-elmélet, amely úgy érvelt, hogy az iparosítás a társadalmi struktúrák fokozatos homogenizálódását eredményezi, és ezért előbb-utóbb a politikai rezsim megdöntéséhez vezet majd a szocialista országokban – miheyst elérik a megfelelő fejlettségi szintet. Az elmélet optimista volt abban a tekintetben, hogy ez viszonylag rövid időn belül bekövetkezik – de egyúttal meg is nyugtatta az aggódó nyugati politikusokat afelől, hogy a „Kelet” akkor már nem jelent valódi politikai fenyegetést, mert az emberek gondolkodásmódját és viselkedési mintáit megváltoztatja a magasabb fogyasztás, és maguk is követelni fogják a politikai liberalizálást és a többpártrendszert. Ez az elmélet azonban 1989–1990-ben nem igazolódott. A kelet-európai államszocialista rendszerek megbuktak ugyan, de nem azért, mert társadalmi-gazdasági vonatkozásban sikeresen felzárkóztak a fejlett ipari társadalmakhoz, hanem éppen ellenkezőleg azért, mert ez nem sikerült nekik.

A politikai változás gyorsasága és kiszámíthatatlansága miatt a hangsúly tehát a rendszerváltást követő szakirodalomban is a politikatörténetre esett – illetve „futottak még” a privatizáció és a gazdasági átalakulás időszerű témái. A társadalomtörténet sajnálatos hátrányba került – annál is inkább, mert, ahogyan már az 1990-es évek eseményei megmutatták, a tranzitológiának az a jóslata, hogy a demokratikus intézmények és a piacgazdaság átvételével automatikusan Kelet-Közép-Európában is megvalósul a nyugati típusú társadalom – és persze jólét –, nem teljesült. A radikális baloldalon léteztek ugyan pesszimistább prognózisok – gondolok itt elsősorban a világrendszer-iskola követőire, akik a régió elmaradottságát döntően nem a kommunizmussal

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

magyarázták, hanem inkább fordítva, a sztálini típusú államszocialista berendezkedést tekintették az elmaradottság következményének. Ez a baloldal azonban – Keleten éppen az államszocialista tapasztalatok nyomán – olyan mértékben diszkreditálódott, hogy az irányzat marginális maradt, és még a pesszimista jóslatok beigazolódása után sem tudott utat találni a többségi társadalomhoz.² Az egykori államszocialista ideológiát felváltó liberalizmus és nacionalizmus pedig abban megegyezett, hogy „ősellenségnek” tekintették a kommunizmust – és ez sokáig megnehezítette a rendszerváltás bármely kritikáját.

Igazi áttörés a 2000-es évek második felében kezdődött, amikor a megjelenő „rendszerváltó” társadalomtörténeti munkák sorra bizonyították, hogy az új Magyarország bizony nem olyan lett, amilyenek egykor a rendszerváltó értelmiségiek megálmodták – gondolok itt a szociálpolitika alakulására (Ferge Zsuzsa), a megjelenő magyar *underclassra* (Ladányi János), illetve Szalai Erzsébet egész rendszerkritikai munkásságára. A neves szociológus egyébként már a rendszerváltás után szakított a liberális politikával, és megjósolta egy, a latin-amerikai egyenlőtlenségeket idéző társadalom kialakulását Magyarországon. Miközben az egyes művekből is jól látszik, hogy Kelet-Közép-Európa társadalmi struktúrája másképp alakul, mint Nyugat-Európáé, Valuch Tibor könyve az első olyan komoly összefoglaló munka, amely megkísérli rendszerezni az elmúlt 25 év társadalomtörténeti ismereteit és történéseit, és választ keresni arra a kérdésre, hogy miben is lett más a mai Magyarország az egykori rendszerváltók által megálmodott ideáltól.

A könyv méltatását tehát mindenképpen azzal kell kezdenem, hogy nagyon fontos, hiánypótló munka mind a szakemberek, mind pedig a laikus olvasók számára. Valuch Tibor óriási szakirodalmat dolgoz fel és rendszerez, és teszi ezt nemcsak a szociológus, hanem a történész szemével, hiszen a szerző Magyarország 1945 utáni társadalomtörténetének talán a legszakavatottabb ismerője. 1989-et gyakran látjuk olyan cezúrának, amely a szociológiát és a történelmet mint diszciplínát is elválasztja egymástól – nagyon fontos tehát, hogy itt megjelenik egy kettős szerepkör és egy kettős tudás. Fontosnak tartom a szerző interdiszciplináris szemlélete és gyakorlata mellett azt is kiemelni, hogy a weberi értelemben vett objektivitást bőségesen kimeríti – ami nem könnyű feladat egy ennyire átpolitizált témánál (hiszen a rendszerváltás megtörténtéről is vitatkoznak a mai magyar politikusok!). Valuch Tibor könyve azonban bármely pártállású és világnézetű személy részére is melegen ajánlott olvasmány.

Az objektivitást mindjárt példázza a rendszerváltás fogalmi megközelítéseinek tisztázása a kötet elején. A téma kutatói és szakértői általában egyetértenek abban, hogy a rendszerváltás azt a gazdasági-politikai átmenetet jelenti, amelynek során a szocializmusra jellemző feltételek átadják a helyüket a kapitalista rendszerre jellemzőknek. Az már – ahogyan a recenzió elején írtam – vitatottabb, hogy mit is értünk pontosan a kapitalista rendszer jellemzői alatt. 1989-ben bebizonyosodott, hogy az államszocialista rezsimok modernizációs kísérlete kudarcot vallott, és a rendszernek hiányoztak mind az ideológiai, mind pedig a gazdasági erőforrásai ahhoz, hogy megakadályozza a kelet-európai félperiféria visszatérését a kapitalista világgazdasági rendszerbe. Az államszocializmus összeomlása a régi és már megkopott marxista-leninista jelszavakat azzal a friss meggyőződéssel helyettesítette, hogy mindent másképpen kell csinálni, mint régebben. A kelet-európai országok, miután kudarcot vallottak a szocialista modernizációs kísérlettel, a kapitalizmus visszaállításában látták az új reményt

² Magyarországon az Eszmélet folyóirat őrizte tovább ezt a szellemi hagyományt.

arra, hogy utolérhetik a nyugat-európai technológiát és életszínvonalat.³ Ahogy Bryant és Mokrzycki (1994) rámutattak, a kapitalizmus visszaállítása az egész régióban azt jelentette az egyszerű emberek és a politikusok számára, hogy egyszerre érik el a médiából megismert nyugati jólétet, emellett pedig fenntartják az általános foglalkoztatottságot és a szociális biztonságot. Az átmenet sikerét a nyugat-európai politikai intézmények átvétele és a piacgazdaság bevezetése volt hivatott biztosítani. Miután kiderült, hogy az áhított polgári társadalom helyett nagy egyenlőtlenségek, a nyertesek csoportjai mellett pedig a vesztesek nagy csoportjai jöttek létre, illetve kialakult egy jelentős *underclass*, sokan áthelyezték a csalódottságot az egész rendszerváltásra. Magyarország helyzete azért is specifikus, mert, ahogyan Valuch Tibor írja: „*a késő kádárizmus – lényegét tekintve – a rendszer fenntartását szolgáló engedmények kiterjesztésének az időszaka volt, amikor a viszonylagos szabadság folyamatosan bővült. Az ellenzékiességnek nem volt igazán széles bázisa, a második gazdaság kiterjedés és kiterjedtsége – sajátos módon – önmagában is akadályozta az aktív politizálást*” (26). A kapitalizmushoz fűződő várakozásokban való csalódottság felerősítette a „harmadikutas” reményeket – így jöhetett létre 2010-ben a tekintélyelvű meta-demokrácia rendszerének bevezetése és konszolidálásának kísérlete (20). Tegyük hozzá: nem véletlen, hogy Magyarországon a Jobbik is a „harmadikutas” ígéretekkel kampányol... Mindez azonban a tudományos diskurzusban nem jelentheti magának a rendszerváltás fogalmának a megkérdőjeleződését. Ezért is tartom fontosnak a kötet pontos fogalmi bevezetőjét, amely egyúttal röviden vázolja a rendszerváltáshoz vezető utat, és kijelöli a legfontosabb vitapontokat. Miközben azon lehet vitatkozni, hogy 1989 forradalom volt-e vagy nem (a radikális baloldalon az ellenforradalom tézise is megfogalmazódott), megtörténtét csak a történeti mítoszokhoz sorolható narratívák teszik kérdésessé (bár, mint tudjuk, sokan választják inkább a mítoszokat...).

A kötet a továbbiakban hasonló szakmai korrektséggel és alaposággal, de nem kimerítően kalauzol minket végig a mai Magyarország fizikai és mentális térképén, kezdve a demográfiától a településpolitikáig, az etnikai térképtől a társadalmi rétegződésig, a politikai aktivitástól a nemzettudatig, a szociálpolitikától a devianciák különböző formáig. Az olvasónak nincs semmiféle hiányérzete a könyv szerkezetét illetően: jól felépített, átgondolt, logikus, és éppolyan pontos tájékoztatást ad annak, aki részletkérdéseket vizsgál, mint annak, aki a nagy trendekre kíváncsi. A részletekbe itt most nem szeretnék belemenni; kiemelnék azonban néhány olyan trendet, amelyekkel a média is napi szinten foglalkozik. Az első a születések alacsony száma. A születések száma ugyan már a szocialista korszakban is csökkent, de először 1998-ban esett százezer alá, és azóta sem haladta meg ezt a szintet. Ennek számos oka van: a nemi szerepek átrendeződése, a szingliség jelenségének növekedése, az elvándorlás (ráadásul, jegyezzük meg, tipikusan éppen a reprodukív korban levő csoport a mozgékonyabb!), és a lakosság számos rétegét sújtó gazdasági elbizonytalanodás (hogy ne mondjuk, elszegényedés, vagy, ami ennél is fontosabb, a munkaerő-piaci instabilitás). A jelenségről érdemes megemlíteni, hogy Stefano Bottoni a kelet-európai régió 1944 utáni történetének egészét tárgyaló, összefoglaló munkájában (Bottoni 2014) a fiatalok elvándorlását tartja Kelet-Európa jelenkora egyik legnagyobb kihívásának, amelyre a politikának választ kell találnia.

³ Érdekes, hogy miközben az új kelet-európai elit megtagadta a szocializmust, továbbra is hittek az „utolérő fejlődés” lehetőségében. Itt említeném meg James Ferguson (1999) antropológiai vizsgálódását, aki arra a következtetésre jut, hogy a periférián az emberek akkor is hisznek a modernizációban (az „utolérő fejlődésben”), amikor a hétköznapi életben a periferezálódást tapasztalják. Ferguson tapasztalatait az én kelet-európai összehasonlító kutatásom is megerősítette. Magyarországon erősebb az „utolérő fejlődésbe” vetett hit, mint Kelet-Németországban, ahol a munkások többsége a kapitalista rendszerre vezette vissza a rendszerváltás utáni negatív tapasztalatokat. Lásd: Bartha (2009).

A másik, hasonlóan neuralgikus pont a településrendszer egyenlőtlensége, amelyet Valuch Tibor is kiemel. A létrejövő *underclass* vagy prekariátus ugyanis tipikusan azokon a kis településeken koncentrálódik, ahol a munkalehetőség hiánya magával hozza az összes többi egyenlőtlenséget: gondolok itt az iskolarendszer, az egészségügyi ellátás, a közbiztonság és a társadalmi integráció hiányosságaira, amelyek nyomán egész régiók szakadnak le a 21. századi Magyarországról. Az *underclass* jellemzője pedig éppen a halmozott depriváció, amelynek eredményeképpen a felnövekvő új generáció életesélyei is halmozottan beszűkülnek; a szegénység itt nem elsősorban azt jelenti, hogy nem jut ruha a rászorulóknak, hanem pontosan arról van szó, hogy esély sincs kitörni a gettósodott településekről. Nagyon fontosnak tartom a társadalmi rétegződés és az elitek átrendeződéséről írt fejezeteket; megint kiemelem, hogy Valuch Tibor az államszocializmus történetének egyik kiemelkedő kutatójaként és a történeti tudás birtokosaként fejt ki gondolatait az átalakulásról, amelynek így nemcsak a végpontját ismerjük meg, hanem a kiindulási helyzetet is. Nem kívánok itt belemenni abba, hogy milyen egyenlőtlenségek léteztek az államszocializmusban, azt azonban nagyobb vita nélkül kijelenthetjük, hogy az újkapitalista társadalom jóval nagyobb egyenlőtlenségeket produkált. Ezeket, ahogyan Ferge Zsuzsa (2012) is kifejti, a magyar szociálpolitika nem volt képes megfelelően ellensúlyozni, sőt, esetenként felerősítette az elszakadó, pontosabban leszakadó trendeket, mivel elsősorban a középosztálynak kedvezett. Én talán jobban hangsúlyoztam volna a munkahelyi integrációt – hiszen ma már a munkahely megléte és biztonsága jelenti az egyik belépőt a nyugat-európai típusú középosztályba. Emeljük ki: a kelet-európai társadalmi átrendeződés egyik specifikuma éppen az, hogy, miközben Nyugat-Európában a 2008-as válság ellenére is van egy kiterjedt középosztály, Keleten sem a munkabiztonság, sem pedig a bérek nem úgy alakultak, hogy létrehozzanak egy hasonló helyzetű és nagyságú középosztályt. Azt is hozzátéhetjük – elsősorban Szalai Erzsébet kutatásai nyomán – hogy a hazai elit is megosztott: az ún. nemzeti középosztály érdekei nem azonosak a globális tőkéhez kötődő nemzetközi elit törekvéseivel. Talán érdemes lett volna jobban hangsúlyozni, miben lett Kelet-Európa – és Magyarország – az egykori liberális várakozásokkal szemben – más, mint Nyugat-Európa. Az összefoglaló fejezetek azonban így is igen impresszív mennyiségű szakirodalmat dolgoznak fel, és kitűnően eligazítják a rendszerváltás társadalomtörténetében mind a tapasztalt, mind pedig a laikus olvasót.

Összességében melegen ajánlom a kiváló társadalomtudós új könyvét mindazoknak, akik politika-és ideológiamentesen szeretnék megérteni, hogy mi is történt Magyarországon az elmúlt 25 évben, milyen társadalmi változások zajlottak le, és hogyan alakult a poszt-szocialista (sőt, egyes szerzők szerint már poszt-poszt-szocialista) rendszer mentális és valóságos térképe. Ahhoz, hogy megértsük, mi történt 1989 után, elengedhetetlenül szükséges az államszocialista korszak alapos ismerete, amely máig ad kihívásokat a történészeknek és társadalomkutatóknak. Az a törekvés, hogy a korszak egészét ki kell iktatni a magyar történelemből, nem más, mint durva megisméltelése a Rákosi-korszak hegemon tudománypolitikájának, amely a Horthy-korszakot kívánta egységesen fasisztának tekinteni. Valuch Tibor könyve megmutatja, hogy eltérő szemléletű szerzők is megférnek egy könyv lapjain, és lehet valódi tudományos párbeszédet kezdeményezni arról, hogy mit is jelentett az államszocializmus és a rendszerváltozás.

HIVATKOZÁSOK

- Bartha E. (2009) „Jó változást nem látok, csak rosszat”: Osztály és etnikum a rendszerváltás utáni Magyarországon. In Juhász J. – Krausz T. (szerk.) *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után*. Budapest: L'Harmattan. 153–169.
- Beyme, K. von (1996) *Transition to Democracy in Eastern Europe*. Houndmills: Macmillan. DOI: 10.1057/9780230374331.
- Bottoni, S. (2014) *A várva várt Nyugat: Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- Bryant, Ch. G. A. – Mokrzycki, E. (szerk.) (1994) *The New Great Transformation? Change and Continuity in East Central Europe*. London: Routledge. DOI: 10.4324/9780203421741.
- Ferge Zs. (2012) *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Ferguson, J. (1999) *Expectations of Modernity: Myths and Meanings of Urban Life on the Zambian Copperbelt*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.